

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора Козловця Миколи Адамовича на дисертаційне дослідження Лазаревої Валентини Тимофіївни «Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Тема дисертаційного дослідження Лазаревої Валентини Тимофіївни надзвичайно актуальна для сучасної України з огляду на націє- й державотворчі процеси. Адже саме шляхом осмислення і світоглядного синтезу складових соціотворчого потенціалу, як слушно зазначає дисертантка, формуються цивілізаційні, ментальні та соціокультурні основи української нації (с. 4). На жаль, за час, що минув після здобуття незалежності, Україна зазнала величезних втрат і розчарувань, в черговий раз підійшла до історичного роздоріжжя, опинившись у глибокій світоглядно-системній кризі. Відбулися процеси дезінтеграції економічного, політичного, соціального й гуманітарного простору, дифузії символічного універсуму. Ми й далі значною мірою живемо у полоні міфів і стереотипів, здебільшого не усвідомлюючи того, й передаємо їх, немов естафету, новим поколінням. Особливо це характерно для наших уявлень із національної історії, філософії та літератури, де різні інтерпретатори з різних часів полишили нам ідейні схеми й різні ідеограми.

Серед дослідників української історії, культури, мови, науки, освіти особлива роль належить Пантелеймону Кулішу, філософський доробок якого містить чимало конструктивних ідей, які в умовах державної незалежності України є дуже актуальними. Незважаючи на те, що діяльності та творчій спадщині П. Куліша присвячена значна кількість праць, слід визнати, що соціотворчий потенціал філософських поглядів митця, зміст його концептуальних ідей, які стосуються самопізнання та самоствердження українського народу, залишаються малодослідженим, відкритими для дискусії, потребують ґрунтовнішого соціально-філософського осмислення.

Заявлена тема дисертаційного дослідження В. Лазаревої є досить дискусійною, оскільки для П. Куліша характерним був складний і почасти ірраціональний симбіоз релігійних, позитивістських, просвітницьких уявлень, поєднаних із романтичними. Її складність зумовлена також різнобічністю й суперечливістю самої постаті Пантелеймона Куліша, особистості виняткової творчої активності, амбітності, сміливих задумів, подеколи злостивості й

контроверзійності, його неприборканим бажанням скрізь та всюди бути першим і єдиним носієм істини.

Дисертантка дотримується логічно обґрунтованої структури у побудові своєї роботи, що відповідає нормативним вимогам і дозволяє реалізувати поставлені мету та завдання. Вступ містить виклад актуальності дослідження, огляд джерельної бази й оцінку ступеня розробленості теми, вихідні методологічні підходи, принципи та методи аналізу, чіткі формулювання об'єкта і предмета, обґрунтування наукової новизни та теоретичного й практичного значення отриманих результатів. Виклад матеріалу здійснено дедуктивним шляхом: від загального до одиничного, а це класичний спосіб презентації наукового тексту.

Спираючись на творчу спадщину П. Куліша, а також значний доробок як вітчизняних, так і західних дослідників його творчості, В. Лазарева поставила й успішно вирішила низку дослідницьких завдань, зокрема проаналізувала передумови формування й особливості розвитку та ідейно-тематичні пріоритети світогляду митця, систематизувала квінтесенцію його філософських поглядів щодо реалізації соціокультурного потенціалу українського суспільства у контексті як конкретно-історичних можливостей, так і трансісторичних перспектив.

Не вдаючись до детального аналізу змісту дисертаційного дослідження, зупинюся лише на тих ідеях, які, на наш погляд, є найбільш цікавими й «сильними» в евристичному плані. Так, у першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша» систематизовано теоретико-методологічні особливості соціально-філософського оперування світоглядним доробком Пантелеймона Куліша, зокрема висвітлено становлення його філософських підходів щодо поліаспектної проблематики соціотворчого потенціалу. У цьому ж розділі охарактеризовані методологічні підходи до дослідження соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша, зокрема, такі загальнонаукові принципи, як принцип історизму, об'єктивності, системності, єдності пізнання й самопізнання, принципів зведення індивідуального до соціального, соціального до класового, класового до матеріального, які дозволили виявити соціально значущі мотиви, причини та підстави появи тих чи інших поглядів, ідей і суджень, простежити шлях їх становлення і розвитку, з'ясувати соціотворчий потенціал філософських поглядів П. Куліша загалом. Надзвичайно продуктивним є, на наш погляд, використання методології біографістики, що дозволило дисертантці розглянути постать мислителя як історичну особу в її різноманітних зв'язках із суспільством, а процес соціотворення – з конкретними історичними обставинами.

У другому розділі «Самопізнання та самоствердження українського народу як провідна тема філософських поглядів П. Куліша» В. Лазаревою проаналізовано передумови формування та розвитку світогляду П. Куліша, ідейні константи у світоглядній парадигмі митця та осмислено особливості розвитку українського народу в його філософії. З цією метою дисертанткою здійснено ґрунтовний аналіз філософських, історичних, політичних та культурологічних чинників, які мали вплив на формування та розвиток світогляду митця. Вона висновує, що вирішальним підґрунтям для розуміння П. Кулішем актуальних проблем соціотворення постало його порівняння соціально-економічних здобутків країн Європи та України.

Дисертантка обґрунтовує, що ідейно-тематичними пріоритетами світоглядної парадигми П. Куліша є взята в єдності багатоманітність п'яти буттєво-екзистенційних факторів: історії, мови, освіти, культури, світогляду. Цікавими і водночас дискусійними є матеріали цього розділу, в яких окреслюються ідейно-концептуальні пріоритети і преференції П. Куліша, зокрема витоки української історії від дохристиянських часів до традицій української державності в діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Митець стверджує, що українці ніколи не були «малим» народом, адже саме українство дало «запомогу» для розвитку двох держав – Речі Посполитої та Російської імперії. П. Куліш підтримав ідею України, але займав ліберальну позицію й основну увагу звернув на культурний та освітньо-науковий розвиток народу, який, на його думку, мав слугувати самопізнанню й самоствердженню українського народу в колі інших народів, насамперед російського. Дисертантка аргументує, що саме інтелігентів хотів бачити П. Куліш провідниками українського духу, закликає її випростатися й піднести українську мову, літературу, пресу, культуру, релігію.

І, нарешті, у третьому розділі увага дисертантки зосереджується на тих проблемних аспектах, які визначають спрямованість і потребу наукового осмислення спадщини П. Куліша з позицій сьогодення та її використання в культурно-освітній і науковій діяльності. Л. Лазарева систематизує філософські погляди П. Куліша щодо розвитку в освітньо-науковій та культурній діяльності українського суспільства в контексті конкретно-історичних можливостей і трансісторичних перспектив. Дисертантка обґрунтовує тезу, відповідно до якої український культурно-цивілізаційний феномен у творчості П. Куліша постає онтологічною основою і засобом ідентифікації категорії «національне». При цьому етнос співвідноситься з розвитком української мови й культури, збереженням національних звичаїв і традицій, утвердженням почуття

національної свідомості, наповненням духовного арсеналу етносу культурними надбаннями попередніх поколінь, намаганням зміцнити історичну пам'ять про Україну та її народ. П. Куліш вбачав у національній свідомості основу індивідуальної самосвідомості й самоствердження українства загалом. Дисертантка висновує, що сьогодні перед викликами майбутнього ми маємо дослухатися до П. Куліша, котрий виступав за власний український цивілізаційний розвиток, закликав до того, щоб освіта і знання чужого поєднувалися зі збереженням власної традиції.

Можна було б зазначити й низку інших позитивних моментів дисертації В. Лазаревої, їх досить багато. Безумовно, тема дисертації В. Лазаревої, як уже зазначалось, є складною, а сама робота має пошуковий, дискусійний характер. Тому з приводу окремих питань хочеться висловити деякі зауваження й побажання.

По-перше, поза належною увагою автора дисертації залишився чи не найбільш філософічний аспект творчості П. Куліша – так звана «хутірська філософія». В. Лазарева коректно констатує, що П. Куліш «наполегливо доводив, що патріархально-хутірський побут більше слугуватиме єдності, ніж міська цивілізація» (с. 99); «переконаливо змалював образ "малої" України на прикладі хутора, в якому ще не були загублені ні предківські звичаї, ні традиції, де українці проводили життя у злагоді з природою і мораллю» (с. 99); «дотримувався думки, що саме хутір, який уособлює окремішній духовний світ українського народу і втілює той своєрідний шлях, завдяки якому Україна прийде в Європу, ... збереже й свою національну культуру й самобутність» (с. 107); що «хуторянство засноване на природній стабільності хутірського, хліборобського життя, на природному й звичаєвому праві, на моральній основі аграрної культури», а сам хутір – «живий образ духовного центру земного життя, де людина досягає просвітлення й здобуває внутрішню незалежність від зовнішнього хаосу» (с. 108), а «в містах "збут і споживання" руйнують моральні звичаї, нівечать духовно-культурні традиції і позбавляють людей рідної мови» (с. 107). Наголошуючи на селянському характері нашого народу в період промислового перевороту, П. Куліш застерігає від надмірної урбанізації та «цивілізації». Навіть, якщо з кожною із наведених думок можна до певної міри погодитись, однак залишається відкритим питання: що робити з містами і чи можлива повноцінна культура і цивілізація, вибудована на підставі лише хуторів? Ні П. Куліш, ні автор дисертації на це очевидне запитання відповіді, на жаль, не дали. Зазначимо, що багато в чому «хуторянство» П. Куліша стало основою зведення української культурної традиції до рівня шароварщини, фольклоризму, що активно використовували для денационалізації українців наступними імперськими режимами. В дисертації

нічого не говориться і про розуміння «хуторянства» як однієї з форм українського традиціоналізму й консерватизму.

По-друге, фактично не визначеною залишилася позиція автора дисертації щодо такого резонансного аспекту світоглядних орієнтацій П. Куліша, як взаємини України з Росією. Так, на с. 60 В. Лазарева зазначає, що «ідея орієнтації на Москву висувалася П. Кулішем виключно в контексті лібералізації суспільно-політичного життя в Росії, проведення реформ 60-х років XIX століття. Саме у цій ситуації він уважав прийнятним союз України з Росією – причому, обов'язково за умов збереження й розвитку національної самобутності обох народів, що відповідало б їхній ментальності, оскільки в минулій взаємозалежності двох народів він вбачав духовний провід України та політичну владу Росії». А на с. 79 дисертантка констатує: «У своїх творах П. Куліш схилявся до позитивної оцінки факту возз'єднання України з Московією, про саме возз'єднання зазначив, що це було життєвою необхідністю. Він доводив, що приєднання до Москви було найменшим із можливих лих (через хаос доби Руїни й цілком реальні для другої половини XVII ст. перспективи відновлення влади Польщі чи підпорядкування Туреччині)».

Додаткову інтригу цій ситуації надає той факт, що, на думку П. Куліша, висловлену ним у праці «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» прийняття Переяславської угоди козацькою верхівкою було «одностайністю розбійників, що рятувалися від кари». На жаль, ситуацію з недостатньою виразністю позиції автора дисертації не рятує ні зауваження, що «державна єдність українського та російського народів усвідомлювалася ним як неминучість, а не ідеал» (с. 71), ні резюмуюча сентенція, відповідно до якої «історичні інтерпретації українського діяча є несподіваними, оригінальними, а інколи і парадоксальними» (с. 79).

По-третє, у дисертаційній роботі бракує, на наш погляд, критичного аналізу, рефлексійного спростування і розвінчування світоглядних хиб і ілюзій П. Куліша. Наприклад, на с. 71 В. Лазарева зазначає: «Для “виборення окремицької волі” України, П. Куліш уважав, що потрібно “добиватися, по-перше, збереження національно-культурної своєрідності українського народу, а по-друге, його рівноправного становища з російським». В умовах неослабного імперського тиску та переслідувань української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.) надії на «рівноправне становище українського народу з російським» було очевидно і, можливо, навіть фатальною ілюзією. На жаль, дисертантка ніяк не позначила свою позицію з цього приводу, тому залишилося незрозумілим, чи спростовує вона цю ілюзію, чи поділяє.

По-четверте, у дещо суперечливому, «підвішеному» стані опинилася авторська позиція щодо концептуальної двозначності П. Куліша в питанні суспільно-політичних орієнтирів, які безпосередньо корелюють із соціотворчим потенціалом суспільства. З одного боку, В. Лазарева наводить тезу П. Куліша, згідно з якою, щоб український народ утвердив себе як самобутній, існує лише один шлях – засвоїти зарубіжний досвід, покласти його на «рідний ґрунт»; дисертантка стверджує, що П. Куліш «бачив першопричину попередніх невдач у несприйнятті досвіду інших народів, які зміцнювали себе тому, що мали свою національну політику» (с. 62). З другого ж боку, автор дисертації раз-у-раз констатує, що П. Куліш – виразний і принциповий представник еволюційної парадигми реалізації суспільного потенціалу, в межах якої немає місця політичним формам і методам боротьби, й навіть більше – такі форми і методи є шкідливими для становлення українського культурно-цивілізаційного фактора в часі й просторі.

По-п'яте, деякі констатаційні вердикти автора дисертації є надто стислими, такими, що стають на заваді з'ясуванню авторської позиції, роблячи її невиразною і двозначною. Так, на с. 47 В. Лазарева зазначає, що П. Куліш «щиро вірив у краще майбутнє України, вважав, що її становище можна змінити на краще, якщо всім українофілам об'єднатися». При цьому за дужками залишився загальновідомий факт, що митець власним життєвим прикладом ілюстрував ледве не зворотнє: неготовність чи неспроможність підтримувати об'єднавчі зусилля навіть у найвужчому колі українофілів. Це вочевидь потребує хоча б деяких авторських коментарів.

По-шосте, в тексті дисертації, як і в її авторефераті зустрічаються деякі стилістичні огріхи та недоречності. Чи доречно у вступі дисертації (с. 3) та авторефераті (с. 1) зазначати роки життя П. Куліша; на с. 4 наведено прізвище А. Потебня, насправді він Олександр Опанасович Потебня; у положеннях новизни доречно писати не «поглиблено філософські, політичні, історичні, культурологічні передумови...», а «поглиблено розуміння філософських ... передумов...» (с. 7).

Утім, висловлені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження, значущість одержаних результатів і висновків та мають на меті лише прояснити окремі моменти, які розширюють розуміння запропонованої автором філософської концептуалізації соціотворчого потенціалу творчої спадщини П. Куліша. Попри певну суперечливість авторських позицій, зумовлену, втім, міждисциплінарним характером самого дослідження, дисертаційна робота В. Лазаревої відзначається ретельно опрацьованим науковим змістом,

узгодженістю концепції та висновків, містить нові та перспективні наукові ідеї. Вона виконана на належному науковому, методологічному рівні, винесені на захист положення є значним певним внеском в окресленні соціотворчого потенціалу філософських поглядів П. Куліша у контексті можливостей використання цього теоретико-концептуального доробку в суспільній практиці сучасної України. Мова викладу проста і зрозуміла, дисертантка зуміла складні для сприйняття проблеми викласти доступно і не на шкоду теоретичному рівню.

Автореферат та чотирнадцять наукових публікацій відображають основний зміст дисертації. Положення та отримані результати дисертаційного дослідження отримали належну апробацію на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних конференціях та семінарах.

Результати дослідження можуть застосовуватися і бути використанні як світоглядно-методологічні орієнтири при подальшому дослідженні зазначеної проблеми у сфері як філософії, так і історичної науки, для здійснення компаративного аналізу специфіки соціотворчого потенціалу в Україні та провідних країнах світу. Практичне значення отриманих результатів виявляється у їх використанні в навчально-виховному процесі у вищій школі, при підготовці нормативних курсів та спецкурсів, при написанні підручників, посібників та довідкових видань.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що дисертаційне дослідження Лазаревої Валентини Тимофіївни «Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша» виконане на належному теоретичному і методологічному рівнях, відповідає пунктам 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. за № 567, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Рецензент:

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка



М. А. Козловець